

Tabriz Islamic Art University
1999

DOI: 10.52547/jra.6.2.41

URL: <http://jra-tabriziau.ir/>

Journal of Research on

Archaeometry

Original Paper

Kahiro II: The Importance of Copper Oxide Extraction Technology in 4th Millennium BC in Halil River Basin

CrossMark

Seyed Mohammadamin Emami^{1*}, Meysam Shahsavari²

¹ Associate Professor at Department of Conservation of Cultural Properties and Archaeometry, Art University of Isfahan, IRAN-Professor invite at IRAMAT Institute for Research on Archeomaterial, University Bordeaux Montaigne, FRANCE

² Assistant Professor at Department of Archaeology, University of Jiroft, Jiroft, IRAN

Received: 10/9/2019

Accepted: 02/02/2020

Abstract

During an archaeological survey in the area known as Halil River cultural district, a large number of metallic slag and crucibles were found which have been scattered as residues over the surface of the site, called Chayiro II. The study on the melting slags and crucibles help to know about the metallurgical processes and the presence of copper as the main metals in this region. 10 samples have been selected for mineralogical investigations for identifying the crystalline phases, X-ray fluorescence analysis for better clustering the chemical composition as well as microscopical investigations. Copper droplets in the microscopic textures of the slags indicate the extraction of copper at this time in this region. Copper droplets have been dispersed as the crystalline form and are useful as a factor to estimate the melting temperature. The parts of the melting copper droplets found in this range also show copper casting. The igneous minerals found in the texture of crucibles show the use of an igneous source for their production as the main metallurgical vessels for purification as well as casting. Copper oxide minerals are mainly consisted of cuprite (Cu₂O) and delafossite (CuFeO₂) in the investigated samples. The existence of oxide minerals as melts residues indicates the melting of copper oxide in the region. Indeed, the accumulated of residues of oxide compounds are mainly the remains of an incomplete process of extraction or casting, which results in the formation of oxide copper at the last casting stage. It seems that copper oxide components are used for the production of matte or copper ingots. Based on the investigations, Kahiro II can be introduced as one of the focal points about the further consideration in this region. Copper oxides are the one of the oldest copper components that used for metal casting and extraction, via direct reduction.

Keywords: Halil River Basin, Chalcolithic Period, Archaeometallurgy, Copper Oxide

Introduction

Mineralogy and ore petrology were the essential interdisciplinary investigations for solving the archaeological questions. The questions in this regard go to the metallurgy and metal's manufacturing processes. The metallurgy of south east of Iran had a very long evidence based on the previous investigations carried out by Iranian as well as European archaeologists and scientists [8]. The emergence of metallurgy in this region is of great interest, because of the huge number of archaeological sites which have been excavated there. Metallurgical background in south east of

* Corresponding author: m.emami@au.ac.ir

Iran goes back to 6th millennium BC forward. The process is done practically and experimentally. In this manner, this district is well known as the birth place of metallurgy in the Iranian plateau [11]. Kahiro II is one of the places which located in the north east of Kerman province. This place is highlighted based on different metallurgical residues which are scattered on the surface. The objects are ores, slags and crucibles. All of these remains can be focused for interpreting the metallurgical features in this region. The use of copper as main metal is proven based on the macroscopical observation, but it is still not enough for further assumption. On the other side the importance of metallurgy in this region will be focused on the *in-situ* metallurgy of imported facilities [42]. In this regard Kahiro II is located in a logistic location. Based on the archaeological survey in this site, many objects were found such as flint, ceramics which were helpful to have estimation on the chronology of this site.

The question regarding Kahiro II is concentrated on the kind of metal which has been excavated, and the metallurgical characterization of the slags as well as crucibles, for estimating the manufacturing temperature. The metals can be very important because the evidence of copper oxide extraction in Iran is few, and this point can lead us to a very long tradition of melting. Copper sulphide is used approximately at the end of chalcolithic period.1.

Material and methods

10 samples from slags and crucibles were selected for mineralogical chemical analysis. In this regard polarization light microscopy carried out in order to describe the crystalline phases as well as petrologically interpretation of the phases occurred in the texture of the objects. Mineralogical observation is done via an Olympus B51, microscope at the department of building material chemistry of University Siegen, Germany. X-ray fluorescence analysis was carried out for determining the bulk chemical composition of the materials with a Spectrum ^{Plus} instrument at the same institute in Germany [16].

Discussion

The important highlights which were essential for considering the samples here was the existence of different mineralogical decompositions based on copper oxide phases.

Observations via optical microscopy of the slag samples suggest the tiny droplets of copper within the glassy matrix. This condition is occurred thermodynamically if the silica and copper come to the equilibrium together [33]. Therefore, copper cannot be re-melt and the temperature is around 900°C to 1200°C. The occurrences of malachite as carbonate exactly on the surface of the slags indicated the rapid cooling as well as oxidation condition. In this proposes any copper sulphide or sulphidic rims were seen around the copper droplets [38]. This suggests the use of copper oxide as direct reduction process. In contrast we have to identify copper sulfide within the melt. This came to understanding, because ancient metallurgy was not carried out completely.

Crucibles show also the use and forming of copper oxide with respect to the occurrence of delafossite within the texture. Delafossite is a typical copper-iron bearing minerals divided from the extraction of copper oxide in high oxygen fugacity [16, 44]. This phase including the iron oxides in the crucible also suggests the extraction of cooper oxide using in this site.

Results

Kahiro II is a very logistic site for investigation the region based on the materials which have been found there. Archaeological context of Kahiro II shown that this site chronologically belongs to chalcolithic period, based on ceramic and flint objects. 20 20 samples were selected based on the field survey of Kahiro II. The samples are mainly residual of metallurgical processes such as slags and crucibles. Mineralogical- chemical investigations suggested that the copper oxide were extracted in 4th millennium BC and this process went ahead via direct reduction of copper ore.

محوطه کهیرو II: شواهدی از ذوب فلز مس در سرشاخه‌های

هلایلرود در اوایل هزاره چهارم پیش از میلاد

محمدامین امامی^{۱*}، میثم شهسواری^۲

۱. دانشیار دانشکده مرمت دانشگاه هنر اصفهان و استاد مدعو در مؤسسه تحقیقات فیزیک کاربردی در باستان‌شناسی و باستان‌سنجی، دانشگاه بوردو
۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه جیرفت، کرمان، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۱۷

چکیده

طی یک بررسی باستان‌شناختی در منطقه موسوم به سرشاخه‌های حوزه فرهنگی هلایلرود، در میان مواد فرهنگی پراکنده بر سطح محوطه‌ای به نام کهیرو II، تعداد زیادی سرباره‌های ذوب فلز و بوته‌های ریخته‌گری و بقایای فلزگری مشاهده شد. مطالعه بر سرباره‌های ذوب و وجود قطرات و گویچه‌های مسی در بافت میکروسکوپی سرباره‌ها نشان از استحصال فرایند فلزگری مس در این برهه زمانی در این منطقه، دارد. تعداد ده نمونه از مواد فرهنگی از منطقه کهیرو II انتخاب شدند و بر اساس آزمایش‌های مینرالوژی جهت شناسایی خصوصیات بافت سرباره و بوته، و فلورسانس اشعه ایکس جهت شناسایی ترکیب شیمیایی بین مواد مکشوفه و مطالعات ریزساختاری و میکروسکوپی مورد بررسی قرار گرفتند. قطرات مس در زمینه کریستالین سیلیسی سرباره پراکنده شده‌اند و به عنوان یک فاکتور جهت تخمین درجه حرارت ذوب و ترکیب فلز مفید هستند. قطعات بوته‌های ذوب یافت شده در این محدوده نیز نشان از ریخته‌گری مس دارند. بوته‌های ذوب، بدنه سرامیکی دارند که اغلب از کانی‌های آذرین (کوارتز، فلدسپات، پلاژیوکلاز) به عنوان تمپر در بافت آن‌ها استفاده شده است. محصولات ذوب و بقایای ذوب در ناحیه داخلی بوته، تجمع دارند که شامل کانی‌های اکسیدی مس همچون کوپریت (Cu_2S) و دلافوسیت ($CuFeO_2$) است. وجود کانی‌های اکسیدی به عنوان بقایای ذوب در کف بوته حکایت از ذوب مس اکسیدی و کربناته در منطقه دارد، زیرا بقایای تجمع یافته ترکیبات اکسیدی در کف بوته، عمدتاً بقایای فرایند ناقص استحصال و یا ریخته‌گری هستند و سبب تشکیل مس کربناته یا اکسیدی در آخرین مرحله ریخته‌گری می‌شوند. چنین به نظر می‌رسد که این بوته‌ها جهت فرایند تولید مات یا شمش مس مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. منطقه کهیرو II به واسطه وجود بقایای استحصال مس از سنگ معدن کربناته، می‌تواند به عنوان یکی از مناطق قدیمی و کلیدی در سرشاخه‌های هلایلرود معرفی شود.

واژگان کلیدی: فلزشناسی باستانی، مینرالوژی، پترولوژی، سرباره ذوب، سرشاخه‌های هلایلرود، دوران مس سنگی

* مسئول مکاتبات: اصفهان، خیابان حکیم نظامی، چهارراه خاقانی، دانشگاه هنر اصفهان، دفتر روابط علمی و بین‌المللی، صندوق پستی ۱۷۴۴
m.emami@au.ac.ir

۱. مقدمه

فلات ایران از جمله مناطق بسیار مهم در ارتباط با ذوب و فلزگری فلزات در دنیای باستان است. به تعبیر بسیاری از محققان، ایران به دلیل شرایط زمین‌شناسی خود خواستگاه اصلی تولید و ذوب برخی فلزات از جمله مس و سپس آلیاژهای آن از جمله برنز بوده است [3-1]. در تمام حوزه فرهنگی هلیل‌رود به‌ویژه در منطقه سرشاخه‌های این مسیل فرهنگی شواهد مهمی از محوطه‌های فلزکاری کهن شناسایی شده است. منظور از محوطه فلزکاری کهن، محوطه‌ای است که در آن عمل استحصال مس از سنگ حاوی فلز صورت گرفته است و بقایای این فعالیت در قالب تجمع‌های سرباره و تفاله‌های فرایند ذوب و استحصال و در مواردی بقایای مختصری از کوره‌های مربوط به فرایند ذوب، در منطقه بر جای می‌ماند [4]. این محوطه‌ها بخش مهمی از تاریخچه فلزگری و ذوب در یک منطقه را در بردارند و از این نظر دارای اهمیت فراوان هستند. تولید فلز و چگونگی انتقال آن در بسیاری از مقالات علمی موضوع بحث قرار داشته و در این خصوص نظرات زیادی در راستای چگونگی تولید فلزات و انتقال آن در اولین مهروموم‌های مورد توجه محققان به دانش فلزگری باستانی وجود داشته است [5]. فلزات در دنیای باستان یا به‌عنوان یک کالای لوکس و تجملاتی و یا به‌عنوان ابزارهایی برای نبرد مورد خرید و فروش قرار می‌گرفتند و به همین دلیل بسیاری از مناطق و حوزه‌های فرهنگی سعی در توسعه این صنعت، چه به‌عنوان بازاری برای خرید و فروش آن و چه به‌عنوان محلی صنعتی جهت تولید آن، داشته‌اند [6]. در این خصوص نه‌تنها تولید فلزات در دنیای باستان نقش مهمی را در پیشبرد تکنیکی یک منطقه به همراه داشته بلکه دادوستد و تجارت آن نیز بسیار حائز اهمیت بوده است. در این راستا حوزه‌های فرهنگی پر قدرت از بین‌النهرین در غرب تا حوزه فرهنگی سیستان و پنجاب در شرق ایران بسیار تحت تأثیر این ارتباط قرار داشتند. در این خصوص حوزه فرهنگی هلیل‌رود به‌عنوان یکی از کانون‌های اصلی تولید و مهاجرت فلزات به شمار می‌آید [1]. مطالعه بر روی محوطه‌های ذوب و فلزگری با دشواری‌هایی نیز همراه است که از

مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
 الف) این محوطه‌ها اغلب، در مناطقی قرار گرفته‌اند که دسترسی به آن‌ها دشوار است و گاهی امکان شناسایی پراکندگی محوطه‌های کاوش در یک بررسی باستان‌شناسی میسر نیست.
 ب) امکان تاریخ‌گذاری دقیق در برخی از این محوطه‌ها به دلیل فقر مواد باستان‌شناختی کافی و لایه‌نگاری علمی وجود ندارد، چراکه در بیشتر موارد بقایای فلزگری و استحصال در این محوطه‌ها بر روی زمین اثرات خود را بر جای گذاشته‌اند.
 ج) مدت‌زمان انجام این فعالیت‌ها نیز از موارد بسیار حائز اهمیت است، زیرا این محوطه‌ها عموماً کارگاه‌های کوچکی بوده‌اند که در فصول خاصی از سال استفاده می‌شده و سپس متروک شده‌اند.
 محوطه کهیرو II، طی یک بررسی باستان‌شناسی، شناسایی شد که با توجه به شواهد سطحی، به دوران مس‌سنگی (اوایل تا اواسط این دوره) تعلق دارد. پراکندگی بقایای مواد فلزی و بقایای ذوب فلز در این محوطه نکته بارزتری در مطالعات فلزکاری کهن در هزاره چهارم پیش از میلاد در این منطقه خواهد بود. این منطقه فلزگری که کهن به نظر می‌رسد، از نوع محوطه‌های استقراری است که نمونه‌های مشابه آن در مناطق کوهپایه‌ای، و حاشیه‌ای دشت‌های حوزه هلیل به تعداد زیاد شناسایی شده است [7]. این محوطه از لحاظ وسعت کوچک است، اما با توجه به مواد منقول و غیرمنقولی که در آن یافت شده و به‌ویژه به لحاظ دوره زمانی، در مطالعات باستان‌شناسی افزون بر پژوهش‌های فلزکاری کهن در حوزه فرهنگی هلیل‌رود بسیار مهم است. در این مقاله، پس از توصیف محوطه و شواهد باستان‌شناختی به مطالعه آزمایشگاهی شواهد فلزکاری به‌دست‌آمده و گردآوری‌شده از مواد پراکنده‌شده در سطح آن پرداخته شده است. در این مهم که این منطقه به‌عنوان یک محدوده فلزگری و صنعتی مورد استفاده بوده است، شکی نیست اما چگونگی فرایند ذوب و این نکته که چه ماده‌ای و یا چه نوع سنگ معدنی در این پروسه استفاده می‌شده است، از جمله موارد مهم در تحلیل ساختار صنعتی منطقه و نوع

فرایند متالورژی و نوع فلز مورد استحصال در این محوطه است.

از جمله مهم‌ترین پرسش‌هایی که در این مقاله مطرح شده‌اند عبارت هستند از: در این محل چه محصول فلزی و از چه نوع سنگ معدن فلزی تولید می‌شده‌اند؟ شیوه‌های فرایند تولید این محصولات چگونه بوده است؟

۲. پیشینه پژوهش

۲-۱. اهمیت مطالعات فلزگری باستانی مس در

جنوب شرق ایران

در ارتباط با سابقه فعالیت‌های فن در راستای استحصال مس طبیعی به صورت مات فلزی یا فلز غیر آلیاژی تا ذوب و استحصال این کانی فلزی از ذخایر سولفیدی آن در جنوب غرب مطالعات زیادی صورت گرفته است [1,6]. مطالعه بر روی تکنیک فلزگری مس در این ناحیه وسیع سبب درک ارتباط فرهنگی و فن در بین جوامع این ناحیه جغرافیایی می‌شود [8]. این محدوده از جنوب شرق ایران از این بابت بسیار حائز اهمیت است که استفاده از مس طبیعی و خالص و همچنین ترکیبات آن به صورت آلیاژهای حاوی آرسنیک، آنتیموان، سرب و نیکل در این محدوده، در پیش از تاریخ این محدوده مورد توجه و استفاده قرار گرفته است [9-10]. تکنولوژی فلزگری در بسیاری از منابع بر اساس دو تئوری، مورد بحث قرار گرفته‌اند: اینکه آیا فلزگری در بخش‌های مختلف فلات ایران به صورت اتفاقی و یا تجربی رخ داده است. مطالعات گسترده آرکئومتالورژیک شواهد بسیار زیادی را در ارتباط با استفاده بهینه از یک فلز معین در یک منطقه خاص، مشخص می‌کند که در بسیاری موارد به سنت‌های فلزگری در یک منطقه خاص نیز معروف شده‌اند [4]. بر اساس مطالعات فلزگری کهن انجام شده، فلزگری قدیمی و استفاده از آلیاژها در دنیای قدیم در ناحیه جنوب شرق ایران به طور اتفاقی انجام نمی‌گرفته است و در این خصوص آلیاژهای مس (آرسنیک یا همراه با قلع) در قسمت‌هایی از آنتولی، آسیای مرکزی و ایران از قدیم شناخته شده و در کنار عطریات، نقره و چرم در حال دادوستد بودند [11]. در این راستا وجود اشیاء متعددی از انواع آلیاژهای مس (از نوع مس آرسنیک و یا حاوی قلع)

در منطقه کرمان از دیرباز گزارش شده است و سوابق مطالعات معدن کاری در این ناحیه به مطالعات محققان آمریکایی و انگلیسی در دو دهه گذشته در این منطقه برمی‌گردد [12-14]. در مهر و موم‌های ۱۹۷۰ میلادی نیز بررسی‌هایی توسط محققان انگلیسی انجام شد که همه بر متالورژی بسیار ارزشمندی بر پایه مس در سرشاخه‌های هلیل رود یک‌صد بودند [15].

در حال حاضر و در صنعت امروزی نیز بررسی‌های اولیه جهت برآورد پتانسیل‌های معدنی در یک ناحیه عموماً بر اساس شواهد به‌جای مانده از معدن کاری قدیم میسر است. بیش از ۹۵٪ از معادن فلزی کشور بر اساس شواهد سنتی به‌جای مانده از فعالیت‌های معدن کاری کشف، و سپس مورد مطالعه سیستماتیک و در نهایت استخراج مواد معدنی قرار گرفته‌اند [16]. اساس این مطالعات بر شواهد برجای مانده ناشی از فعالیت‌های ذوب فلز، استحصال و استخراج سنگ مادر از کوه استوار است. ایجاد تونل‌های افقی و عمودی جهت استخراج و دستیابی هر چه بهتر به ماده معدنی گواه این واقعیت است که علم معدن کاری از دیرباز با درایت خاصی انجام می‌شده است. سنگ‌های معدنی با برونزهای متفاوت و مشخصه خود چه از جهت رنگ و چه از جهت نوع کانی زایی و ساختار ایجاد شده بر روی زمین همواره توجه کاوشگران و اقوام گذشته را به خود جلب می‌کرده‌اند. کانی‌های مسی یا کربنات‌های مس بارنگ سبز و آبی بر روی زمین رخمون دارند و این شاید یکی از دلایلی است که از دیرباز توجه انسان را به مس جلب کرده است [17]. آنچه مهم است و شواهد بسیاری را در این ارتباط به همراه دارد، این است که با شناسایی مس و استحصال این ماده، بشر وارد عصر نوینی از تاریخ شد، دوران مس-سنگی. استخراج فلزاتی نظیر مس، طلا، نقره، سرب و روی را به ایرانیان نسبت می‌دهند، و در این راستا مناطق بسیاری نیز اثبات‌کننده وجود معدن کاران و صنعتگران قدیمی در فلات ایران است [18]. در این خصوص، اولین آثاری که در اکثر مواقع به چشم می‌خورند، سرباره‌های ذوب فلز هستند. از آنجایی که سرباره‌های ذوب مواد طبیعی نبوده، بلکه نتیجه و محصول دست بشر و تفکر صنعتگر قدیمی در جهت به آوری مواد خام در زمان خود بوده‌اند، بنابراین

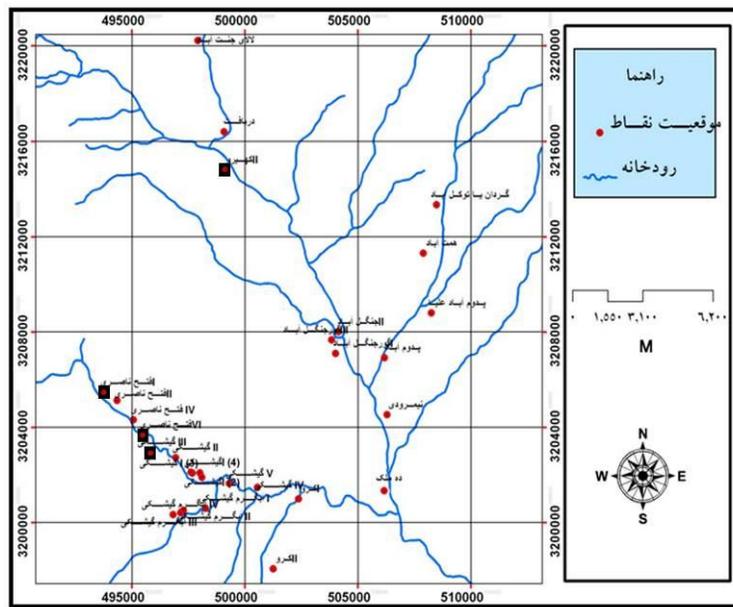
مطالعه بر روی آنان از پیچیدگی خاصی برخوردار است. فاکتورهای در نظر گرفته شده برای مطالعه سرباره‌ها و محصولات به جای مانده از فرایند ذوب، تلفیقی هستند از مطالعات پتروگرافی، متالوگرافی و روش‌های آزمایشگاهی شیمی تر و شیمی دستگاهی و سنجش‌های حرارتی جهت تعیین شرایط و دمای ذوب. مطالعه سیستماتیک و استفاده از روش‌های آزمایشگاهی بر روی سرباره‌های ذوب و تفاله‌های به جای مانده از فرایندهای ذوب، هم برای باستان‌شناسان و هم متخصصان مواد تاریخی مهم است. نکات کلیدی در این ارتباط عبارت هستند از: ۱) شناخت فلز مورد استخراج و یا دیگر فلزات همراه با ماده معدنی در ناحیه به صورت اصلی (Major) یا فرعی (Trace) و روش‌های کانه‌آرایی آنان [19, 20]. ۲) روش‌های معدن‌کاری و استخراج فلز [19]. ۳) متالورژی به‌عنوان یک روش جهت‌دار جهت شناسایی تکنیک به‌کاررفته در دنیای قدیم در ناحیه مذکور [8, 21].

ناحیه مورد مطالعه از لحاظ نوع ذخایر معدنی در منطقه معدنی مس پورفیری کشور قرار می‌گیرد که آلتراسیون‌های متعددی را به‌خصوص در کل استان کرمان نشان می‌دهند [22]. بیشتر ذخایر این ناحیه از نوع ذخایر مس پورفیری هستند و تشکیلاتی مشابه با نوع کانسار مس سرچشمه را دارد. در اکثر نقاط مورد برداشت و مطالعه، کانی‌سازی مس در روی سطح زمین به صورت رگه‌هایی با ضخامت متغیر، مالاکیت (دارای ۵۷٫۴٪ مس) و آزوریت (دارای ۵۵٫۳٪ مس) مشاهده می‌شود. آنچه مسلم است چنین کانی‌هایی به‌عنوان یک سنگ مادر جهت استخراج مس در دوران قدیم می‌توانستند مطرح شوند. اما متالورژی استخراجی از سنگ کربناته برای هزاره چهارم از پیچیدگی زیادی برخوردار بوده، زیرا اکسید کردن و پختن کربنات سبب اکسید شدن برخی از ماده فلزی (مس) نیز می‌شده که در برخی موارد مستلزم کنترل دقیق صنعتگران ناحیه از فرایند استحصال بوده است [18]. آنچه می‌تواند به‌عنوان یک فاکتور مهم مورد توجه قرار گیرد این است که تمدن حاکم در ناحیه، از پتانسیل‌های منطقه جهت ایجاد حرارت و آتش مطلع بوده است و سنگ‌های سیلیکاته و کربناته در محل، مورد بهره‌برداری

و آماده‌سازی قرار می‌گرفتند [23]. در بسیاری موارد شاید بتوان با توجه به پراکندگی و دوری مسافتی بسیار زیاد سرباره‌های معدنی از محل‌های ذوب از یکدیگر و ایزوله نبودن یا دور بودن آنان از استقرارهای انسانی، به یک تکنیک کوچ‌نشینی اشاره کرد [24]. محل مناسب برای ایجاد کوره ذوب، سوخت مناسب، مقدار زیاد و فراوانی این ماده سوختنی از جمله فاکتورهایی بوده‌اند که برای تعیین محل ذوب سنگ‌های معدنی می‌توانسته‌اند مناسب باشند. در نهایت، لازم به ذکر است که در ارتباط با فلزگری باستانی علاوه بر فلز استحصال‌شده، شرایط ذوب و استحصال و شمش‌سازی آن نیز از موارد بسیار مهم بوده‌اند. منطقه معدن‌کاری کهیرو II از جمله جالب‌ترین مناطق معدنی مس شناخته‌شده با سابقه قدیمی در ناحیه است. ذخیره اکثر معادن فلزی هم‌جوار، از نوع ذخایر مس پر عیار و دگرسانی است و بافت اصلی منطقه را کالکوسیت به همراه کالکوپیریت تشکیل می‌دهد.

۲-۲. توصیف محوطه کهیرو II و منطقه کاوش

طی بررسی باستان‌شناختی مورد نظر در منطقه قدردخانه بیست و نه محوطه متعلق به عصر مس سنگی (از اوایل تا اواخر این دوره) شناسایی شده است (نقشه ۱) که از میان آن‌ها تعداد چهار مورد که در نقشه با مربع‌های سیاه‌رنگ مشخص شده‌اند، سابقه تاریخی قدیمی‌تر و به اوایل تا اواسط این دوران تعلق دارند [25]. تقریباً تمام استقرارهای شناسایی شده در این منطقه را می‌توان با توجه به گسترش و پراکندگی قابل‌ملاحظه مواد فرهنگی در سطحی وسیع، شیوه پراکنش مواد فرهنگی بر سطح و تنگ بودن این مواد و عدم وجود آثار معماری مشخص، با زندگی کوچ‌نشینی پیوند داد. به‌ویژه که امروزه نیز این شیوه در منطقه مورد بررسی همچنان شیوه غالب و در بخش‌های بزرگی از آن تنها شیوه زندگی است [25]. هرچند برخی از استقرارها - مانند کرو I و گردان - شرایط متفاوتی دارند و به نظر می‌رسد که نوعی زندگی یکجانشینی در آن‌ها وجود داشته است [25]. محوطه کهیرو II در نگاه نخست و به لحاظ شواهد بسیار ضعیف وجود معماری، محوطه‌ای مرتبط با زندگی کوچ‌نشینی به

نقشه ۱: ۲۹ محوطه‌های مکشوفه در منطقه متعلق به عصر مس‌سنجی. از میان آن‌ها تعداد چهار مورد که با مربع‌های سیاه‌رنگ نشان داده شده‌اند، قدیمی‌تر هستند و به اوایل و اواسط این دوران تعلق دارند.

Map 1. 29 Excavated areas in Khiro era from chalcolithic. Among them the oldest one illustrate as black circle

نظر می‌رسد، زیرا مواد فرهنگی نسبتاً اندکی بر سطح آن پراکنده است، حفاری‌های غیرمجاز، دلیلی بر وجود لایه‌های باستان‌شناختی در عمق ارائه نمی‌دهند اما پس از بررسی دقیق‌تر، به‌ویژه توجه به سوختگی خاک، وجود بوتله‌های مربوط به فلزکاری و سرباره‌های ذوب مشاهده می‌شوند که دلیلی هستند بر این مهم که محوطه فوق یک کارگاه صنعتی و تولید فلز بوده است. چنین محوطه‌ای، به‌ویژه، با سابقه تاریخی اوایل تا اواسط عصر مس‌سنجی از نظر زمانی بسیار منحصر به فرد است.

این محوطه طی بررسی باستان‌شناختی منطقه قدرودخانه از توابع شهرستان رابر، در سال ۱۳۹۰ شناسایی شد. بررسی یادشده در ادامه بررسی‌های موسوم به شناسایی سرشاخه‌های هلیل‌رود و در واقع به‌عنوان چهارمین فصل این بررسی‌ها صورت پذیرفت [26]. سه فصل نخست (شامل بخش‌هایی از شهرستان‌های بافت و رابر) به سرپرستی حسین توفیق‌یان در مهر و موم‌های ۱۳۸۳ و ۱۳۹۲ انجام شدند (منتشر نشده). منطقه قدرودخانه در سمت جنوب شرق ایران و در استان کرمان قرار گرفته است و از نظر تقسیمات کشوری، بخشی از شهرستان رابر

به شمار می‌رود. نزدیک‌ترین مرکز شهری به منطقه مورد بررسی، شهر رابر است که در فاصله حدود بیست کیلومتری شمال غرب منطقه واقع شده است. طی این فصل بررسی تعداد هفتاد و یک اثر باستانی اعم از محوطه، گورستان‌های پراکنده متعلق به دوره‌های تاریخی، محوطه‌های فلزکاری کهن و نقش‌کنده، شناسایی شدند. آثار یادشده، دوره‌های مس‌سنجی تا سده‌های متأخر هجری را در برمی‌گیرند [26]. محوطه کهیرو II در فاصله حدود ششصد متری غرب روستایی کوچک به همین نام قرار گرفته و یک جاده خاکی - که به روستاهای عشایری منتهی می‌شود - از کنار آن می‌گذرد (شکل ۱). بستر رودخانه‌ای به نام شصت پیچ در فاصله حدود صد متری آن واقع شده است که پس از طی مسافت کوتاهی پس از آن با بستر رودخانه هلیل‌رود تلاقی می‌کند. روستای کهیرو بر ساحل غربی رودخانه هلیل‌رود قرار گرفته است و جاده مهمی که منطقه قدرودخانه را به اسفندقه و جیرفت متصل می‌کند، از ساحل غربی رودخانه می‌گذرد. این جاده در حال حاضر نیز به‌عنوان یک ایل راه بزرگ، مورد استفاده عشایر منطقه است.

شکل ۱: محوطه کهیرو II در فاصله حدود ششصد متری غرب روستایی به همین نام و در کنار یک جاده خاکی که از اطراف روستاهای عشایری می‌گذرد، قرار دارد

Fig. 1: Kahiro II, located in 600 in west of Kahiro village close to an old migratory road

چنین قطعاتی به احتمال زیاد قطعات باقی‌مانده از دیواره کوره و یا قسمت‌های انتهایی لوله‌های دم کوره بودند که با مذاب داغ و سرباره در تماس قرار داشتند [27, 28]. این تکه‌های پخته‌شده در اطراف یک برآمدگی کوتاه که تقریباً در مرکز محوطه واقع است پراکنده بودند که با توجه به خاک سرخ‌رنگ و حرارت دیده آن و نیز وجود این قطعه‌ها، به احتمال زیاد بقایای یک کوره ذوب فلز بوده‌اند (شکل ۳ بالا و سمت چپ). وجود یک سنگ گرانیتی با گودی کم‌عمقی در وسط آن نیز به احتمال زیاد، بی‌ارتباط با این فعالیت‌ها نیست (شکل ۳ پایین و سمت چپ). مشابه حرارت یا آتش هستند در معادن شمال فلات مرکزی ایران نیز شناسایی شده‌اند [17, 29]. در اطراف این کوره، تجمع خرده‌های قطعات سرباره مشاهده شد (شکل ۴).

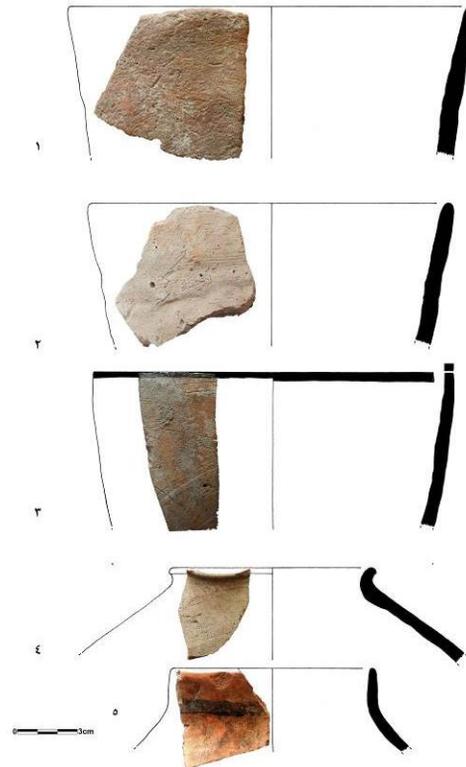
ابعاد این محوطه که در ارتفاع ۱۷۶۰ متری از سطح دریا قرار گرفته، در حدود ۱۰۰×۵۰ متر (با احتساب حریم) است. این محوطه بر دامنه جنوبی یک رشته تپه کم ارتفاع واقع است و از جوانب دیگر به دشت و زمین‌های هموار منتهی می‌شود. در سطح این محوطه چندین چاله حفاری غیرمجاز گزارش شده که برخی از آن‌ها عمق زیادی دارند اما بیش‌تر آن‌ها چاله کم‌عمقی هستند و تنها خاک سطحی را کنار زده‌اند. فعالیت‌های معدن‌کاری جدید سبب اختلاط در پراکندگی سرباره‌ها شده و سرباره‌ها به صورت توده‌های بسیار حجیم در گوشه و کنار منطقه به صورت بسیار پراکنده شده‌اند (شکل ۲). در این محوطه همچنین شمار زیادی قطعات گلی و سنگی به شدت حرارت دیده مشاهده شده که بر سطح خارجی آن‌ها آثار مس ذوب‌شده و همچنین اکسید مس و مواد مذاب مشاهده شده است.

شکل ۲: فعالیت‌های معدن‌کاری به‌واسطه پراکندگی سرباره‌ها در منطقه

Fig. 2: Archaeometallurgical activities and the scattering of the slags on the ground

از محوطه کهیرو II مورد بررسی میکروسکوپی و شیمیایی قرار گرفتند. بوته‌ها با ساختار منحنی شکل و چسبیده بودن سرباره بر روی بافت داخلی آن مشاهده شده‌اند. دیواره‌های کوره در اثر حرارت زیاد در برخی موارد به رنگ قرمز آشکار شده‌اند (شکل ۶). حالت موجی بر روی سرباره نشان از غلظت بالای سرباره و به احتمال زیاد وجود درصد سیلیس بالای آن و سرعت سرد شدن کند مذاب دارد [39]. ریخته‌گری به یک سمت انجام می‌شده و فقط برای یک‌بار، زیرا در هیچ قطعه سرباره دو طرف قطعه بافت جریانی را نشان نمی‌دهد بلکه فقط در یک‌طرف دیده می‌شود (سرباره‌ها حالت رسوب‌گذاری لایه‌ای را ندارند). این مهم همچنین می‌تواند دلیلی بر این باشد که در منطقه مورد مطالعه، فرایند ذوب مجدد سرباره جهت خالص‌سازی فلز نیز استفاده نمی‌شده است [30]. مطالعات میکروسکوپی در سرباره‌های منطقه کهیرو II با هدف شناسایی آنالیزهای شیمیایی با فازهای کریستالین و میکروسکوپی به وجود آمده در بافت سرباره انجام شد. مطالعات فلزشناسی و کانی‌شناسی سرباره‌ها و یک نمونه بوته ذوب باهدف شناسایی فازهای پدیدار شده و پاراژنز آنان با استفاده از روش میکروسکوپ پلاریزان در دو حالت نور عبوری و منعکسه به وسیله Olympus B51 در

شکل ۵: نمونه‌های شاخص سفالین از سطح محوطه که به کار گرفته شده است؛ این نمونه سفال‌ها طراحی شدند و مورد مقایسه‌های گونه‌شناسی قرار گرفتند

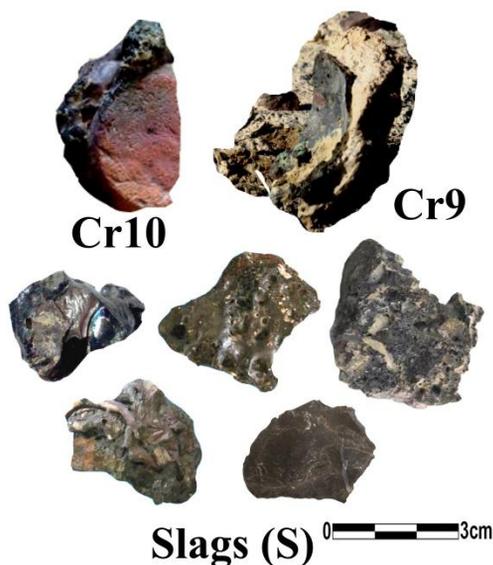
Fig. 5: Typical ceramic samples for typological and structural modifications

۳-۲. تاریخ‌گذاری محوطه

برخلاف محوطه‌های هم‌دوره - چه در منطقه مورد بررسی و چه در سراسر حوزه فرهنگی هلیل‌رود - که اغلب پراکنش متراکم سفالی دارند، بر سطح محوطه کهیرو II، سفال چندانی مشاهده نشد. با توجه به این نکته، روش گردآوری نمونه‌های شاخص از سطح این محوطه به کار گرفته شد؛ این نمونه سفال‌ها طراحی و عکاسی شدند و مورد مقایسه‌های گونه‌شناسی قرار گرفتند (شکل ۵). با توجه به مقایسه‌های صورت گرفته، به‌ویژه با دو محوطه کاوش شده تپه یحیی و تل ابلیس، می‌توان این محوطه را به اوایل و اواسط عصر مس و سنگ تاریخ‌گذاری کرد [15].

۳. معرفی نمونه‌ها و روش مطالعه

تعداد ده نمونه حاوی دو نمونه بوته و هشت نمونه سرباره

شکل ۶: برخی نمونه‌های شاخص سرباره و بوته‌های ذوب در محوطه که مورد مطالعه قرار گرفتند
Fig. 6: Typical slags and crucibles from the studied region

دانشگاه زیگن آلمان انجام شد. هدف از این روش درک و بررسی توالی کانی‌های به وجود آمده و ترکیبات اصلی در سرباره بوده است. ترکیب شیمیایی کلی نمونه‌ها توسط آنالیز عنصری فلورسانس اشعهٔ ایکس بر اساس طول‌موج (WXRf) توسط دستگاه Spectra Plus همچنین در دانشگاه زیگن آلمان انجام شد. مطالعات انجام‌شده در این پژوهش، تنها بر اساس روش‌های شناسایی فازی میکروسکپی و آنالیز شیمیایی مواد است. با توجه به حجم کم نمونه‌های در دسترس، امکان انجام مطالعات تکمیلی مقدور نبود.

۴. نتایج و بحث

۴-۱. نتایج مطالعات کانی‌شناسی بر روی بوته

های ذوب از محوطه کهیرو II

تعدادی سرباره‌های ذوب فلز و بوته‌های ریخته‌گری و بقایای فلزگری مشاهده شد که برحسب نوع مواد مکشوفه حاوی تعداد متعددی سرباره و قطعات بوته‌های ذوب فلز هستند. سؤال اصلی موردبحث در این بخش از مقاله نیز مربوط به بررسی نوع فلز و تکنولوژی فلزگری در محوطه کهیرو است. بر اساس فازهای مشخص‌شده، ترکیبات اصلی شیمیایی (Major Components) و کانی‌شناسی در سرباره‌های ذوب، شامل حضور فازهای کریستالین از گروه پیروکسن‌ها و اکسیدها و هیدروکسیدهای آهن بوده است. این در حالی است که در برخی از سرباره‌ها، آهن به‌صورت Fe_2O_3 نیز بر روی سطح آن ظاهر شده که نشان از اکسیداسیون سطحی نمونه دارد و به‌صورت ثانویه در اثر مرور زمان تشکیل شده است [31, 32]. وجود فازهای فلزی و همچنین کمپلکس سولفیدی در سرباره بیشتر بیانگر یک شیوهٔ مشخص است تا یک استثنا و یا یک مورد غیرعادی [33, 34].

به‌طور کلی در فرایند فلزگری مس در هزاره‌های پیشین باید به دو نوع استحصال مس با توجه به سنگ اولیه توجه داشت: استحصال مس از ترکیبات سنگ‌های اکسیدی یا کربناته و یا از سولفیدهای آن بوده است [27]. استحصال مس از مس اکسیدی در یک مرحله یعنی تنها احیاء اکسید مس و تولید مس صورت می‌گرفته است و

استحصال مس از ترکیبات سولفیدی آن در دو مرحلهٔ تشویه سنگ معدن سولفید مس و به دست آوردن ترکیبات اکسیدی فلز و سپس احیاء آن در مرحلهٔ بعدی صورت می‌گرفته است [11, 13].

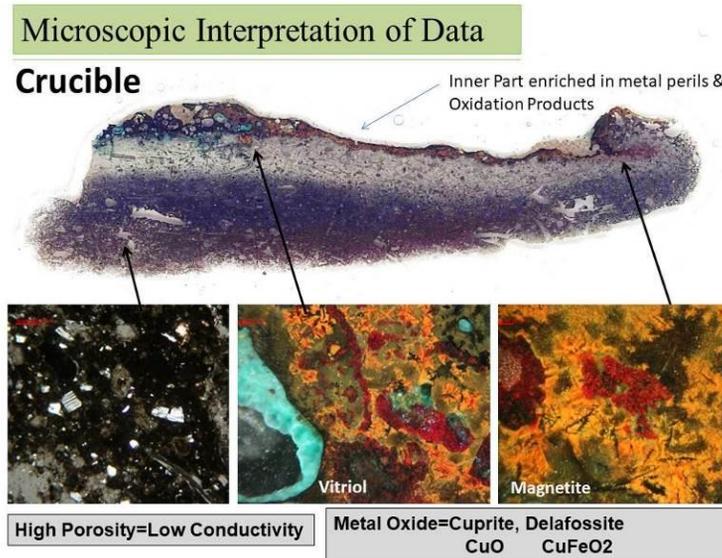
ازجمله اثرات بسیار مهم در این محدوده، حضور تعداد محدودی بوته‌های ذوب فلز بوده است. قطعات بوته‌های ذوب یافت شده در این محدوده نیز نشان از ذوب و ریخته‌گری مس دارند [35, 36]. بوته‌های ذوب از لحاظ مواد سازنده و خصلت ظاهری دارای خصوصیات سرامیکی هستند اما با توجه به نوع کاربری آنان در فرایندهای ذوب و ریخته‌گری به‌عنوان موادی با خصلت چندانگانه و میان ماده‌ای که بافت آن درجهٔ حرارت‌های بالا را متحمل بوده، مطرح می‌شوند. بوته‌های ذوب، اغلب بدنهٔ سرامیکی و بافت غنی از فلز دارند که در هنگام عملیات ذوب، ریخته‌گری و یا خالص‌سازی در درون بافت آن تجمع یافته‌اند [30]. بدنهٔ بوته‌های یافت شده از منطقه کهیرو II، عمدتاً از سرامیک‌های رسی با آهک بالا با بافت متراکم و کانی‌های آذرین (کوارتز، فلدسپات، پلاژیوکلاز) که به‌عنوان تمپر در بافت آن‌ها استفاده‌شده، تشکیل شده‌اند [37] (شکل ۷).

ترکیبات کانی‌شناسی ناشی از ذوب در ناحیهٔ داخلی بوته تجمع داشته که شامل کانی‌های اکسیدی مس همچون کوپریت (Cu_2O) و دلافوسیت ($CuFeO_2$) است. کوپریت با توجه به ساختار کریستالین و ایزومتریک کوپیک خود به‌صورت یک‌فاز کاملاً ایزوتروپ در بافت بوته‌ها نشان داده‌شده است. کوپریت خاصیت انعکاس داخلی بالایی دارد و به همین جهت در حوزهٔ تاریکی میکروسکوپ بارنگ قرمز پررنگی ظاهر می‌شود [7]. کوپریت اولین فازی است که پس از اکسیداسیون فلز خالص مس آشکار می‌شود. در صورتی که کوپریت از استحصال دومرحله‌ای مس سولفیدی (تشویه سولفید و سپس احیاء اکسید) منتج شده باشد باید لایه‌های نازک ترکیبات متفاوت سولفید مس (بارنگ آبی یا خاکستری) در کنار آن و یا در مناطق داخلی آن مشاهده شوند، اما همان‌طور که در شکل ۷ قابل مشاهده است این ترکیبات در داخل بافت نمونه مشاهده نمی‌شود که دلیلی بر اکسید

شدن مس در درون بافت آن است [31, 38]. بافت کوپریتی با اکسیدهای آهنی و دلافوسیت به رنگ زرد و نارنجی محاصره شده است. کوپریت در طبیعت یا به صورت اولیه در شرایط اکسیداسیون با فشار اکسیژن بالا بلافاصله بعد از کالکوسیت (Cu_2S) به وجود می‌آید که این حالتی است که مس فلزی یا مات مس در سیستم دیده نمی‌شود ($Cu_2S + 3/2 O_2 \rightarrow Cu_2O + SO_2 \uparrow$). این مورد در داخل بوته‌های ذوب کهپرو II قابل مشاهده است و یا در قالب یک‌فاز ثانویه به صورت یک‌لایه مرزی در کنار مس فلزی دیده می‌شود که بدین معنی است که کوپریت در حین ذوب به وجود نیامده بلکه بعد از عملیات ذوب تشکیل شده است. علت تشکیل کوپریت ثانویه به این دلیل است که دو فاز کالکوسیت و کوپریت از لحاظ ترمودینامیکی بر اساس رابطه روبرو در کنار یکدیگر پایدار نیستند ($Cu_2S + 2CuO \rightarrow 4Cu + SO_2 \uparrow$) [39-40].

ولی بر همین اساس باید در داخل بافت نمونه، مس خالص به صورت قطرات مسی مشخص شود که این مورد در نمونه‌های کهپرو دیده نمی‌شود، پس ثانویه بودن آن کاملاً رد است. دلافوسیت از دیگر فازهای ثانویه است که از اکسید شدن مس به همراه کالکوپریت تحت فشار اکسیژن بالا پدید می‌آید. این کانی در اثر تفریق و سرد شدن مس در صورت بافت آن است [31, 38]. بافت کوپریتی با اکسیدهای آهنی و دلافوسیت به رنگ زرد و نارنجی محاصره شده است. کوپریت در طبیعت یا به صورت اولیه در شرایط اکسیداسیون با فشار اکسیژن بالا بلافاصله بعد از کالکوسیت (Cu_2S) به وجود می‌آید که این حالتی است که مس فلزی یا مات مس در سیستم دیده نمی‌شود ($Cu_2S + 3/2 O_2 \rightarrow Cu_2O + SO_2 \uparrow$). این مورد در داخل بوته‌های ذوب کهپرو II قابل مشاهده است و یا در قالب یک‌فاز ثانویه به صورت یک‌لایه مرزی در کنار مس فلزی دیده می‌شود که بدین معنی است که کوپریت در حین ذوب به وجود نیامده بلکه بعد از عملیات ذوب تشکیل شده است. علت تشکیل کوپریت ثانویه به این دلیل است که دو فاز کالکوسیت و کوپریت از لحاظ ترمودینامیکی بر اساس رابطه روبرو در کنار یکدیگر پایدار نیستند ($Cu_2S + 2CuO \rightarrow 4Cu + SO_2 \uparrow$) [39-40].

وجود فازهای اکسیدی نظیر کوپریت و دلافوسیت در مجاورت یکدیگر حاکی از فرایند اکسیداسیون خیلی سریع و یا انجام فرایند فلز کاری تحت تأثیر یک محیط با فشار اکسیژن بالا بوده است [27, 42]. این امر حتی سبب تولید مالاکیت و ویتربول (نوعی سولفات مس) در سطوح خارجی بوته به واسطه اکسیداسیون سریع در یک محیط قلیایی شده است [43]. وجود کانی‌های اکسیدی به عنوان بقایای ذوب در کف بوته حاکی از وجود ذوب مس اکسیدی در منطقه است زیرا بقایای تجمع یافته ترکیبات اکسیدی در کف بوته عمدتاً بقایای فرایند ناقص استحصال و یا ریخته‌گری هستند و سبب تشکیل مس اکسیدی در آخرین مرحله ریخته‌گری می‌شوند. همچنین با توجه به این نکته که کانی دلافوسیت یکی از مهم‌ترین منابع تولید مس با قریب بر ۶۵٪ مس در ترکیب شیمیایی خود هستند، چنین نتیجه می‌شود که این بوته‌ها جهت فرایند تولید شمش مس از مس اکسیدی مورد استفاده

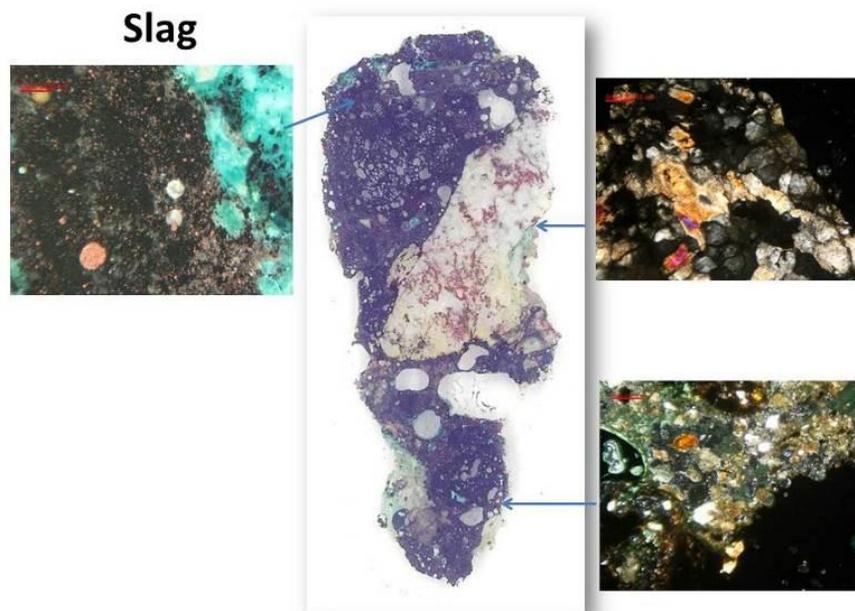
شکل ۷: یکی از قطعات بوته ذوب از منطقه کهپرو II از نمای عرضی به همراه تمامی زون‌ها و مواد تشکیل دهنده آن
Fig. 7: One crucible from Kahiرو and the cross section of studied objects with all mineralogical constituents

فلزگری کهن در فلات ایران است [46, 47]. پیروکسن کانی است که در شرایطی به وجود می‌آید که مقادیر CaO و FeO در محیط ذوب بالا باشد که این مهم در منطقه کهیرو قابل مشاهده است. افزایش میزان Al_2O_3 و SiO_2 نیز به‌عنوان موادی که به‌صورت کمک‌ذوب در داخل مذاب نقش دارند، جهت پایین آوردن دمای ذوب نقش مناسبی را ایفا کرده است. این ترکیبات به‌صورت کاملاً اتفاقی از ساختارهای معماری کوره‌ها و استفاده از سنگ‌های گرانیته، به محیط ذوب وارد شده و فرایند ذوب را به‌گونه‌ای در درجه حرارت‌های پایین‌تر کنترل کرده‌اند [30, 48].

از طرف دیگر وجود قطرات خالص مسی در بافت سیلیکاته سرباره نشان از استفاده از کربنات و یا اکسید این فلز و احیای مستقیم آن در کوره دارد [49]. این مهم، به این دلیل مورد اهمیت است که در مطالعات میکروسکوپی سرباره‌ها هیچ نشانه‌ای از ترکیبات سولفیدی مشاهده نمی‌کنیم [17]. عدم وجود سولفید از این بُعد حائز اهمیت است که در استحصال مس سولفیدی همواره مقداری سولفید در منطقه تشویه باقی می‌ماند که این مهم در استحصال فلز از ترکیبات اکسیدی آن دیده نمی‌شود.

قرارگرفته‌اند. این مهم رابطه مستقیمی بین فشار اکسیژن و ترکیب کانی‌شناسی بوتی دارد. میزان اکسیداسیون کوپریت در حوزه تاریکی مشاهدات رابطه مستقیم با میزان مس اکسید شده دارد و انعکاس رنگ قرمز بسیار پررنگ در لایه‌های کوپریتی حاکی از میزان بالای مس اکسید شده است [44]. وجود دلافوسیت نیز تأکیدی بر موارد ذکر شده در فوق است. این فاز در حالتی که فشار اکسیژن بسیار بالا است، به‌خصوص در بوتیهایی که دارای سطح باز و در تماس با هوا هستند، تولید می‌شود.

سرباره‌های مکشوفه از این ناحیه نیز مورد بررسی میکروسکوپی قرار گرفتند و در بافت داخلی آنان قطرات مس که در زمینه کریستالین غنی از سیلیس قرار دارند، شناسایی شده‌اند (شکل ۸). ساختار سیلیسی سرباره ترکیبات فیالیته ندارند و به‌صورت پراکنده تجمعات پیروکسنی در داخل بافت شیشه‌ای سرباره مشاهده می‌شود. از این بابت می‌توانند جهت تخمین درجه حرارت ذوب مفید واقع شوند [45]. وجود قطرات فلزی مس در زمینه سیلیسی دلیلی بر درجه حرارت فرایند در حدود ۹۸۰ درجه سانتی‌گراد است که قابل مقایسه با مناطق دیگر

شکل ۸: یکی از سرباره‌های مورد مطالعه در مقطع عرضی کامل و توضیح قسمت‌های متفاوت آن در مقاطع نازک نمونه
Fig. 8: One typical copper slag from Kahiro II in cross section and all discussion of phase constituents

۴-۲. نتایج مطالعات شیمیایی بر روی بوت‌های ذوب از محوطه کهیرو

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از روش فلورسانس اشعه ایکس، نمونه‌های منطقه ترکیبات اصلی و فرعی مشخصی دارند که در جدول ۱ نشان داده شده است. ترکیب شیمیایی سرباره‌ها با فازهای کریستالین شناسایی شده هم‌خوانی دارد و نشانگر وجود ترکیباتی شامل، FeO ، MnO ، Al_2O_3 ، P_2O_5 و آلکالی اکسیدها است. این عناصر بسته به نوع تکنیک و خصوصیات ماده خام تولید شده و از این‌رو به ترکیبات متغیر داخل بافت سرباره نیز گفته می‌شوند (Variable Component).

همان‌طور که در جدول دیده می‌شود، نمونه‌های مورد آزمایش به‌جهت دارا بودن درصد کلسیم بالا در سرباره‌ها و در بوت‌ها با یکدیگر مشابهت دارند و در بوت‌های ذوب تا حدودی به دلیل استفاده از مواد اولیه و کربنات بیشتر است. کلسیم در سرباره‌های ذوب، ماده اصلی کمک‌کننده در کاهش درجه حرارت ذوب است (کمک‌ذوب) و همچنین از ترکیباتی محسوب می‌شود که به تشکیل پیروکسن‌های کلسیم‌دار، همان‌طور که در مبحث قبلی اشاره شد، کمک می‌کند. این ماده همچنین سبب تشکیل فاز کریستالین سیلیکاته به‌نام کیرش‌اشتاینیت (Kirschsteinit) می‌شود که در مقادیر بسیار جزئی در زیر میکروسکوپ مورد شناسایی قرار

گرفت که از مشخصات مهم این فاز، وجود منگنز در ساختار آن است. وجود درصد نسبتاً ثابت منگنز در نمونه‌های مطالعه شده در منطقه کهیرو II نیز گواهی بر تشکیل این فاز است [50، 48]. فازهای سیلیکاتی در نمونه‌های مورد آزمایش سرباره‌ها نسبتاً بالا است و سبب ایجاد بافت شیشه‌ای در بافت سرباره شده است. مقادیر دی‌اکسید تیتانیم در این مواد بسیار مشابه است و نشان از وجود این ماده به نسبت تقریباً یکسان در درون ساختار آهن موجود در بافت کانی‌سازی منطقه به‌صورت مخلوط جاننشینی دارد (Exsolution). وجود ترکیبات آهنی با درصد یکسان و نه‌چندان بالا در این نمونه‌ها حاکی از استفاده از یک ترکیب آهن‌دار به همراه سنگ معدنی مس (مالاکیت و کوپریت) جهت تولید و استحصال مس است که این ترکیب آهن‌دار می‌تواند از ترکیبات همراه کانسارهای مسی مانند هماتیت یا لیمونیت باشد.

ترکیبات فسفات‌ها نیز از اهمیت بالایی برخوردار هستند. اگرچه تغییرات آنان در بافت سرباره‌ها و بوت‌ها زیاد نیست، قابل‌اغماض هم نیست. ترکیبات فسفردار، یافتن منابع معدنی بر پایه فسفر و یا آلتراسیون‌های رودخانه‌ای جهت استحصال مس را تسهیل می‌کنند [51]. بر اساس نتایج ارائه‌شده در جدول ۱، مقادیر بالای سیلیکات و مقادیر نسبتاً یکسان آهن از منشأ سنگ معدنی و یا به‌عنوان کمک‌ذوب در داخل ترکیبات مورد

جدول ۱: نتایج ترکیب شیمیایی کلی نمونه‌ها به‌صورت درصد وزنی

Table 1: Chemical composition of the samples as bulk in W%.

Sample	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	K ₂ O	CaO	FeO	TiO ₂	MnO	CuO	SrO
S.1	0.8	3	20.8	4.4	0.14	17.8	1.11	0.11	0.18	51.2	0.041
S.2	1.7	4.7	21.6	5.2	0.22	19.1	1.02	0.14	0.41	45.3	0.12
S.3	1.7	15.7	30.1	0.2	0.71	11.9	1.66	0.21	4.7	31.8	0.25
S.4	1.3	5.5	25.3	2.8	0.31	16.6	1.33	0.13	0.43	46.1	0.059
S.5	1.8	3.8	18.06	3.7	0.31	17.2	1.45	0.11	0.38	52.7	0.051
S.6	3.6	19.1	18.9	0.18	0.75	10.3	0.98	0.17	1.8	43.5	0.12
S.7	1.4	3.6	20.6	3.3	0.55	12.4	1.01	0.19	0.39	55.9	0.12
S.8	1.7	5.7	28.9	3.3	0.2	14.7	1.87	0.1	0.46	57.6	0.09
Cr.9	2.1	3.7	14.7	4	0.18	17.6	2.1	0.1	0.3	54.8	0.09
Cr.10	1.4	2.3	13.7	2.8	0.25	19.3	3.5	0.14	0.72	39.7	0.073

آزمایش، نسبت داده می‌شوند. مطالعه میکروسکوپی قطرات فلزی در بافت سرباره‌ها و دارا بودن هاله‌های قرمز رنگ در کناره‌های آنان، نشان از وجود این عنصر در فرایند ذوب فلز در این ناحیه دارد. نکته قابل توجه در این مواد، نبودن ترکیبات آرسنیک و یا قلع است که خود دلیلی بر استفاده از فلز خام (Unalloyed Copper Extraction) است و نه آلیاژسازی در این منطقه. با توجه به میزان بالای نسبت SiO_2/Al_2O_3 ، به نظر می‌رسد شن و ماسه رودخانه‌ای، به مخلوط اضافه شده تا خواص بهینه‌ای را جهت جداسازی بهتر فلز ذوب‌شده از ترکیبات آهنی وارد شده به مخلوط ذوب‌شده، ایجاد کند [52]. چنین تأثیری را همچنین اکسید کلسیم می‌تواند به‌عنوان یک کمک‌ذوب اضافه‌شده از ترکیبات کربناته در منطقه داشته باشد (به‌عنوان مثال استفاده از سنگ معدن کربناته نظیر مالاکیت). استفاده از سنگ معدن مالاکیتی با توجه به مقادیر بالای کربنات و مقادیر ثابت کم آهن در این منطقه می‌تواند معرفی شود [53, 54]. همچنین در ارتباط با نمونه‌های Cr9 و Cr10 که متعلق به بوته‌های ذوب هستند باید چنین اشاره کرد که ترکیبات سازنده این بوته‌ها بیشتر از مواد اضافه‌شده گرانیته برخوردار است که آهن نسبتاً بالایی به دلیل اکسیدسیون سطحی دارد. وجود استرانسیم در این ترکیبات، حتی با توجه به مقادیر کم، ناشی از وجود مقادیر بالای پلاژیوکلاز است زیرا Sr در ساختار پلاژیوکلاز به‌صورت جانشینی همواره یافت می‌شود [37]. بر اساس مطالعات انجام‌شده و شیمی سرباره‌ها و بوته‌های ذوب چنین به نظر می‌رسد که پروسه انجام‌شده در منطقه کپيرو II تولید مس شمش و نسبتاً خالص در داخل بوته بوده که از ترکیبات کربناته و اکسیدی مس بهره می‌برده است. حضور قطرات فلزی مس در بافت سیلیکاته سرباره‌ها دلیلی بر همین موضوع است. نبودن آرسنیک و قلع در این ترکیبات، مشخصه استفاده از ترکیبات کربناته مس است، زیرا آرسنیک دارای خصلت جایگزینی در ساختار مالاکیت نیست و نمی‌تواند پس از استحصال در داخل گلوله‌های مسی نیز حضور داشته باشد. وجود آرسنیک یا قلع در داخل مس سبب ایجاد رنگ صورتی در مس می‌شود که در این

نمونه‌ها اصلاً مشاهده نمی‌شود. تمامی موارد اشاره‌شده در بالا حاکی از این مهم است که مس از یک ترکیب مالاکیتی و در اثر احیاء آن به‌دست‌آمده است. ترکیبات مالاکیتی در منطقه در داخل سنگ‌های گرانیته موجود هستند و به همین دلیل دارای نسبت یکسان در آن، هستند. همچنین از همین تشکیلات جهت درست کردن دیواره‌های کوره و مواد افزودنی در بوته‌های ذوب استفاده شده است. درصد زیاد کلسیم و آلومینیوم و مقادیر یکسان آهن گواه چنین تحلیلی در این پژوهش است.

5. نتیجه‌گیری

بر اساس پژوهش صورت گرفته تعدادی از بوته‌های ذوب و سرباره‌های ذوب فلز به‌دست‌آمده از منطقه کپيرو II در جیرفت، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. محوطه کپيرو II با توجه به مقایسه‌های گونه‌شناختی سفالی، به اوایل تا اواسط عصر مس سنگ تعلق دارد. در این محوطه، شواهدی از یک فعالیت صنعتی وجود دارد که آن را در میان محوطه‌های شناسایی‌شده هم‌زمان خود در منطقه قدرودخانه منحصر به فرد می‌کند؛ شواهدی در ارتباط با ذوب مس در این منطقه و در بافت محلی و در میان محوطه‌های شناسایی‌شده هم‌زمان که عموماً با نوعی زندگی مبتنی بر کوچ روی مرتبط هستند، پرسش‌های زیادی را در ارتباط با سنت فلزگری در منطقه مطرح می‌کند که جز با کاوش‌های باستان‌شناسی امکان پاسخ‌گویی به آن‌ها میسر نیست. فلزکاری منطقه بر اساس استفاده از کربنات‌های مس (مالاکیت) صورت گرفته و معادن آن در حال حاضر نامشخص است و این شیوه جزو شیوه‌های احیای مس از کربنات‌های در دسترس آن، به طریق مستقیم است. در فرایند استحصال فلز در این منطقه از ذخایر مس اکسیدی استفاده شده است، زیرا در هیچ‌یک از ساختارهای میکروسکوپی تجمع سولفیدی در بافت شیشه‌ای سرباره و بوته دیده نمی‌شود. وجود مقادیر یکسان آهن و کلسیم و منیزیم حاکی از استفاده از ذخایر یکسان در منطقه ولی به‌طور احتمالاً غیرآگاهانه به‌عنوان کمک‌ذوب، بوده است. سرباره‌ها حاوی ترکیبات سولفیدی نبوده‌اند و تمامی روند

می‌رسد این مواد در شرایط یوتکتیکی و با سرعت بالا سرد شده‌اند. مشاهدات تکنولوژی استحصال مس در این ناحیه به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین نواحی استحصال مس در این حوزه فرهنگی، می‌تواند مطرح شود.

کریستالیزاسیون در داخل بافت سرباره به‌واسطه قطرات مس اکسیدی و مس خالص در فشار اکسیژن بالا تولید و کنترل می‌شده‌اند. با توجه به عدم حضور فازهایی چون ملیت و فایالیت در بافت شیشه‌ای سرباره‌ها، به نظر

References

- [1] Muhly, J.D., Sources of tin and the beginnings of bronze metallurgy. *American Journal of Archaeology*. 1985, pp. 275-291.
- [2] Pigott, V. C., The development of metal production on the Iranian plateau: University of Pennsylvania Museum Press. Philadelphia. 1999.
- [3] Pigott, V. C., Sources of tin and the tin trade in southwest Asia: recent research and its relevance to current understanding. In *Metallurgy: Understanding How, Learning Why: Studies in Honor of James D. Muhly*. INSTAP Academic Press. Philadelphia. Pennsylvania 2011.
- [4] Hauptmann, A., Begemann, F. and Schmitt-Strecker, S., "Copper objects from Arad: their composition and provenance. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 1999; vol. 314: 1-17
- [5] Wertime, T. A., Metallurgical expedition through the persian desert. A team brings traditional metallurgy to bear on archaeology. *Science*; 1968; (159): 927-935.
- [6] Pigott, V., On the importance of Iran in the study of prehistoric copper-base metallurgy. *Persia's Ancient Splendour, Mining, Handicraft and Archaeology*, 2004.
- [7] Erb-Satullo, N. L., Alloys from Anau: The Manipulation of Metallic Properties in 3rd Millennium B.C. Southern Central Asia. *Mater. Res. Soc. Symp. Proc*. 2011; (1319): Materials Research Society.
- [8] Wertime, T. A., The furnace versus the goat: the pyrotechnologic industries and Mediterranean deforestation in antiquity. *Journal of Field Archaeology*. 1983; (3): 445-452.
- [9] Hauptmann A. 5000 Jahre Kupfer in Oman: Die Entwicklung der Kupfermetallurgie vom 3. Jahrtausend bis zur Neuzeit. Dt. Bergbaumuseum; 1985.
- [10] Weeks, L., Alizadeh, K., Niakan, L., Alamdari, K., Zeidi, M., Khosrowzadeh, A., The Neolithic settlement of highland SW Iran: new evidence from the Mamasani District. *Iran*. 2006; (44): 1-31.
- [11] Thornton CP, Rehren T, Pigott VC. The production of speiss (iron arsenide) during the Early Bronze Age in Iran. *Journal of Archaeological Science*. 2009 Feb 1;36(2):308-16.
- [12] Rehren T, Pernicka E. Coins, artefacts and isotopes—archaeometallurgy and archaeometry. *Archaeometry*. 2008 Apr;50(2):232-48.
- [13] Thornton, C. P., Lamberg-Karlovsky, C. C., Liezers, M. and Young, S. M. On Pins and Needles: Tracing the Evolution of Copper-base Alloying at Tepe Yahya, Iran, via ICP-MS Analysis of Common-place Items. *Journal of Archaeological Science*. 2002; (29): 1451-1460.
- [14] Weeks, L., Iran and the Bronze Age Metals Trade in the Persian Gulf. *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*. 2016; (2): 13-25.
- [15] Magee, P., Lamberg-Karlovsky, C. C. and Grave, P., Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1975: The Iron Age Settlement. *Peabody Museum of Archaeology*. 2004; (3): 46-54
- [16] Emami, M. and Parvaresh, A., Mineralogical, Petrochemische Untersuchungen an Kupferschlacken aus „SHEIKH-ALI“ Ophiolithkupferlagerstaetten, Kerman, Iran. in *Archäometrie und Denkmalpflege 2016, Jahrestagung an der Georg-August-Universität Göttingen* 28. 2016; pp. 205-208.
- [17] Emami, M., "Toroud", the late motion for As-Sb bearing Cu production from 2nd

- millennium BC in Iran: An archaeometallurgical approach. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*. 2014; (14):169-188.
- [18] Pigott, V and Pigott, V., The development of metal production on the Iranian plateau: University of Pennsylvania Museum Press, Philadelphia, 1999.
- [19] Momenzadeh, M., Metallic mineral resources of Iran, mined in ancient times: a brief review, *Persiens antike Pracht: Bergbau, Handwerk, Archäologie: Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum*. 2004; (28): 8-21, 2004.
- [20] Moorey, P., The archaeological evidence for metallurgy and related technologies in Mesopotamia, c. 5500–2100 BC. *Iraq*. 1982; (44): 13-38.
- [21] Addis, A., Angelini, I., Nimis, P. and Artioli, G., Late Bronze Age Copper Smelting Slags from Luserna (Trentino, Italy): Interpretation of the Metallurgical Process. *Archaeometry*. 2016; (58): 96-114.
- [22] Badrzadeh, Z., Barrett, T. J., Peter, J. M., Gimeno, D., Sabzehei, M. and Aghazadeh, M. Geology, mineralogy, and sulfur isotope geochemistry of the Sargaz Cu–Zn volcanogenic massive sulfide deposit, Sanandaj–Sirjan Zone, Iran. *Mineralium Deposita*. 2011; (46): 905-923.
- [23] Lechtman H. and Klein, S., The production of copper–arsenic alloys (arsenic bronze) by cosmelting: modern experiment, ancient practice. *Journal of Archaeological Science*. 1999; (26): 497-526.
- [24] Lamberg-Karlovsky CC. Trade mechanisms in Indus-Mesopotamian interrelations. *Journal of the American Oriental Society*. 1972 Apr 1:222-9.
- [25] Radivojević M, Roberts BW, Pernicka E, Stos-Gale Z, Martínón-Torres M, Rehren T, Bray P, Brandherm D, Ling J, Mei J, Vandkilde H. The provenance, use, and circulation of metals in the European Bronze Age: the state of debate. *Journal of archaeological research*. 2019 Jun 15;27(2):131-85.
- [26] Rehren, T., Boscher, L. and Pernicka, E., Large scale smelting of speiss and arsenical copper at Early Bronze Age Arisman, Iran. *Journal of Archaeological Science*. 2012; (39): 1717-1727.
- [27] Nezafati, N and Hessari, M., Tappeh Shoghali; A significant early silver production site in north central Iran. *Periodico Di Mineralogia*. 2017; (86): 67-73.
- [28] Liu, S., Rehren, T., Pernicka, E and Hausleiter, A., Copper processing in the oases of northwest Arabia: technology, alloys and provenance. *Journal of Archaeological Science*. 2015; (53): 492-503.
- [29] Hauptmann, A., The archaeometallurgy of copper: evidence from Faynan, Jordan: Springer Science & Business Media, 2007.
- [30] Mödlinger, M., Cziegler, A., Macció, D., Schnideritsch, H. and Sabatini, B., Archaeological Arsenical Bronzes and Equilibrium in the As-Cu System. *Metallurgical and Materials Transactions B*. 2018; (49): 2505-2513.
- [31] Wang, W., Chen, F., Wang, Y., Qian, W., Mei, J. and Martínón-Torres, M., Copper metallurgy in prehistoric upper Ili Valley, Xinjiang, China. *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2018; 1-11.
- [32] Yagel, O. A., Ben-Yosef, E and Craddock, P. T., Late Bronze Age copper production in Timna: new evidence from Site 3. *Levant*. 2016; (48): 33-51.
- [33] Rademakers, FW. and Farci, C., Reconstructing bronze production technology from ancient crucible slag: experimental perspectives on tin oxide identification. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2018; (18): 343-355.
- [34] Rademakers FW, Nikis N, De Putter T, Degryse P. Copper production and trade in the Niari Basin (Republic of Congo) during the 13th to 19th centuries ce: Chemical and Lead isotope characterization. *Archaeometry*. 2018 Dec;60(6):1251-70.
- [35] Emami M, Kowald T, Trettin R. Preliminary archaeometallurgical studies on copper extraction from polymetallic ore sources in Meymand, south central Iranian desert. *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2017 Oct 1;9(7):1515-28.
- [36] Killick D, Fenn T. Archaeometallurgy: the study of preindustrial mining and metallurgy. *Annual Review of Anthropology*. 2012 Sep 24;41.
- [37] Z. Hezarkhani and I. Keesmann,

- "Archäometallurgische Untersuchungen im Gebiet von Saghand-Posht-e-Badam (Zentraliran). *Metalla* (Forschungsberichte des Deutschen Bergbau-Museums, Bochum). 1996; (3.2): 101-125.
- [38] Radivojević M, Pendić J, Srejić A, Korac M, Davey C, Benzonelli A, Martinon-Torres M, Jovanović N, Kamberović Ž. Experimental design of the Cu-As-Sn ternary colour diagram. *Journal of Archaeological Science*. 2018 Feb 1;90:106-19.
- a. 40. RMaddin R, Muhly JD, Stech T. Early metalworking at Çayönü. na; 1999.
- [39] R. Alipour and T. Rehren, "Persian Pulād Production: Chāhak Tradition," *Journal of Islamic Archaeology*, vol. 1, pp. 231-261, 2015.
- [40] Wayman, M. L. and Duke, M. J. M., Eds., *The effects of melting of native copper (Der Anschnitt-The Beginings of Metallurgy Beiheft 9)*. Bochum: Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau, 1999.
- [41] Keesmann I, BACHMANN H, Hauptmann A. Classification of iron-rich slags according to the phase-composition. *In Fortschritte der Mineralogie* 1984 Jan 1 (Vol. 62, pp. 114-116). Naegle U Obermiller Johannesstrasse 3a, D 70176 Stuttgart, Germany: E Schweizerbart'sche Verlags.
- [42] Lamberg-Karlovsky CC, Kohl PL. The Early Bronze Age of Iran as seen from Tepe Yahya. *Expedition*. 1971 Apr 1;13(3):14.
- [43] Long G, Peng Y, Bradshaw D. A review of copper-arsenic mineral removal from copper concentrates. *Minerals Engineering*. 2012 Oct 1;36:179-86.
- [44] Keesmann I, Niemeyer HG, Golschani F. Schlackenfunde von Toscanos. *Madrider Mitteilungen*. 1983(24):65-75.
- [45] Wechsler N, Shustak M, Ben-Yosef E. Diffraction stack imaging as a potential tool for detecting underground voids—the case of the ancient copper mines of Timna Valley (Israel). *Archaeological Prospection*. 2020 Jan;27(1):27-37.
- [46] Craddock PT. From hearth to furnace: evidences for the earliest metal smelting technologies in the eastern Mediterranean. *Paléorient*. 2000 Jan 1:151-65.
- [47] Craddock PT. Refractories with a purpose II: Ceramics for casting. *The Old Potter's Almanack*. 2014 Jun 26;19(1):2-17.
- [48] Wood N, Doherty C, Rastelli S. Some aspects of Yue ware production at Shanglinhu in the late Tang dynasty.